

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ И ТЕНДЕНЦИИ В ГРАДООБРАЗУВАНЕТО И РАЗВИТИЕТО НА СЪВРЕМЕННИЯ ГРАД В БЪЛГАРИЯ

Николай Мичев

Градообразуването и развитието на българския град имат многовековна история. Нещо повече — редица наши градове се явяват продължители на градски селища, възникнали значително по-рано на същите места или близо до тях. Несъмнено наследената от миналото градска мрежа със своите специфични особености оказва и ще продължава да оказва влияние върху съвременните процеси на градообразуването и всестранното развитие на града. Това обаче не означава, че закономерностите и тенденциите в градообразуването и еволюцията на града, присъщи на миналите обществено-икономически формации и исторически епохи могат да се пренасят към съвременните и още повече към бъдещите условия. Градът е конкретна историческа категория. Той отразява или точно се приспособява към развитието на производителните сили и производствените отношения и в частност към специфичните особености в териториалното разделение на обществения труд. Следователно тенденциите в градообразуването и развитието на града винаги са заложили в характера и насоките на съвременната социална и териториална организация на производството и сферата на обслужването.

Изхождайки от изложените по-горе постановки в градообразуването и развитието на града в България през годините на народната власт могат да се разграничат три основни етапа. Между тях обаче няма рязка граница, тъй като преходът от един към друг етап се осъществява по еволюционен път.

Първият етап започва от установяването на народната власт и завършва към края на 50-те години. През него процесът на градообразуването протича сравнително бавно — обявени са само 8 нови града. Новите градове възникнаха от единични или близко разположени села, всяко едно от които не превишаваше 5 хил. ж. Тези села обаче се отличаваха с жизнеспособни функции. При едни от тях като основен градообразуващ фактор се явяваше промишлеността (Димитровград, Мадан, Велинград), при други —

транспортът (Левски, Мездра), а при трети — придадените им административно-управленчески функции (Кубрат, Годеч) или измененията в икономическата им структура (Устово). Жизнеспособността на новообявените градове ясно проличава от факта, че само от датата на въздигането им до преброяването в 1956 г. общият брой на тяхното население се удвои.

Характерна черта за развитието на градовете през първия етап обаче е не процесът на градообразуването, а нарастването на населението на съществуващите вече градове. От началото на 1945 до края на 1959 г. градското население в България се увеличи с 1,2 млн. д. и относителният му дял от 24,1% достигна 36,2%.

Ръстът на градското население на първо място беше свързан с особеностите в развитието на промишлеността. Съществената през 1947 г. национализация на промишлените предприятия, мините и банките се последва от уедряване и реконструкция на малките промишлени предприятия. Тъй като основната част от тях бяха разположени в градовете и най-вече в големите, то и концентрацията на промишлените мощности се насочи към тях. От друга страна, необходимостта от бързо увеличаване на промишленото производство и ограничените през този период финансови възможности на държавата наложиха новите промишлени предприятия да се насочват към изградените вече промишлени средища, а непрекъснатото освобождаване на селскостопанска работна сила в резултат на кооперирането и механизиранието на селското стопанство благоприятстваха за екстензивен път на развитие на промишлеността. По тези причини миграционният поток на населението от селото към града получи широка изява. За ръста на градското население значителна роля изиграха и отраслите на извънпроизводствената сфера. Бързото им развитие и съсредоточаването на почти всички техни звена и дейности от околнито, окръжно и национално значение в градовете привлякоха допълнителен брой население от селата. Съсредоточаването на преобладаващата част от промишлените мощности и надстроечните дейности в окръжните градове и формиралите се вече промишлени средища предизвикаха бързо нарастване на населението само на ограничен брой големи и средни градове.

По отношение на местоработата и местоживеенето градовете продължаваха да се развиват затворено в своите административни граници, а териториалното им разрастване ставаше в обсега на собствените им землища. Извън административните си граници, и то в слабо изразена форма бяха излезли само София, Перник, Габрово и още няколко по-големи градове.

От съвременна гледна точка бавният процес на градообразуването и съсредоточаването на градското население предимно в големите градове може да се отчете като слабост. Но на тогавашния етап от развитието на нашата страна трудно би се провеждала

друга политика. Промишлената изостаналост на страната и разрухата от войната поставяха като първостепенна задача увеличаването на производството. От друга страна, процесът на градообразуването не можеше да се прогнозира, тъй като липсваха разработки по дългосрочното териториално планиране на производителните сили.

Вторият етап започва от началото на 60-те години и завършва към средата на 70-те години. Той се отличава с непознати за страната високи темпове на градообразуване и нарастване на градското население. През него възникнаха 102 нови града, а градското население се увеличи с още 2,2 млн. души. В основата на тези процеси стояха бурният ръст и тенденциите за по-равномерно териториално разположение на производителните сили. След Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. в страната се взе курс на ускорена индустриализация. През 1958 г. социалистическото преустройство на селското стопанство в основни линии завърши, а през 1959 г. се извърши ново административно деление, с което междинната административна единица — околията, отпадна, но броят на окръзите се удвои. Силно нарасна и ролята на научно-технически прогрес във всички отрасли на народното стопанство. Това разкри големи възможности за интензивно протичане на урбанизацията, особено в нейните класически форми — градообразуването и нарастването на населението на големите градове.

През първата половина на 60-те години градообразуването обхвана главно селищата, изпълняващи административни и стопанско-организаторски функции от локално значение. Това бяха села, които до административната реформа от 1959 г. изпълняваха функции на околнито центрове (Исперих, Дулово, Грудово, Елин Пелин и др.) или в резултат на благоприятно географско положение бяха израснали в ядра на формиращи се стопанскогеографски микрорайони (Полски Тръмбеш, Раднево, Гара Костенец, Твърдица, Белене и др.). Преобладаващата част от тях имаха население от 5 до 10 хил. ж.

Особено интензивно процесът на градообразуването протече откъм края на 60-те до средата на 70-те години. Само през юбилейните 1969 и 1974 години от Социалистическата революция в България бяха обявени съответно 33 и 40 нови града. Освен селищата от градски тип, въведени през 1964 г. като преходна форма от село към град, за градове бяха въздигнати единични или близко разположени села с изявена промишлена специализация (Девня, Нови Искър, Дебелец, Костинброд и др.), села със значителен брой население (Съединение, Тръстеник, Угърчин, Славяново и др.), със средишно стопанско положение (Земен, Върбица, Долна баня, Доспат и др.), с балнеолечебни и курортни функции от на-

ционално значение (Банкя, Сапарева баня) и с исторически заслуги на тяхното население (Перушица, Мъглиж, Каблешково).

Обявяването на новите градове през този етап се извършва по-често на потенциалната, отколкото на постигнатата социално-икономическа структура на съответните селища. При съвременните условия този начин на въздигане на градовете е правилен. Социалистическата държава, опирайки се на разкритите закономерности в развитието на производителните сили и производствените отношения, е в състояние да предвижда и подбира селата, които могат и трябва да бъдат въздигнати в градове. На базата на тях тя осъществява по-равномерно териториално разположение на производствените мощности, усъвършенствува мрежата на общественото обслужване и ограничава отрицателните тенденции от социално-икономически, демографски, комунално-битов и техногенен порядък, предизвикани от прекомерната поляризация на градското население.

Нарастването на градското население през целия етап продължава с неотслабващи темпове. Особено бързо увеличиха жителите си окръжните градове. За разлика от предходния етап влиянието на естествения прираст е значително по-голямо, което се обяснява с подмладения възрастов състав на населението. Наистина при категориите на градовете с население над 100 хил. души първостепенна роля в нарастването продължава да играе механичният прираст, но при категориите с население от 10 до 50 хил. души той значително отстъпва на естествения прираст, а при категориите под 10 хил. души преминава в отрицателна величина. При последните категории градове прообладаващата част на нарастването се осъществява от обявяването на нови градове. При категориите на малките и средните градове значително се повишава ролята на присъединените към градовете села.

Специфична изява в градообразуването и развитието на градовете през този етап получава формирането на разредоточени градове, широкото излизане на почти всички градове от микрорайонен и по-висш ранг от административните си граници и появата на зачатъчни форми на градски агломерации.

По същество разредоточените (дисперсните) градове представляват своеобразна форма на популация, в която старият град продължава да се развива компактно, а административно присъединените към него села — като териториално обособени селища (квартали). Фактически градовете се формират на функционално, но не и на териториално единство. Модифицирана форма на дисперсни градове се явяват някои от новообявените градове на базата на сравнително малки и раздалечени села (Антоново, Априлци, Каолиново). Отсъствието на ясно изявено и спойващо икономическо ядро и ограниченият демографски потенциал на окръжа-

ващите ги села създават редица затруднения в развитието на този тип градове.

Излизането в стопанско и демографско отношение на градовете от административните им граници е свързано със силно разширените им връзки с гравитиращите към тях села и малки градове. От една страна, то произтича от нарасналата социално-икономическа мощ и стопанско-организаторска роля на съвременния социалистически град, а, от друга страна, от задълбочаването на териториалното разделение на труда и ускореното развитие и усъвършенстване на междуселищния обществен и личен транспорт. И така на основата на производствените връзки, ежедневните трудови миграции, периодичните и епизодичните придвижвания на населението, свързани със задоволяване на комунално-битови, културни, учебно-образователни, здравни и други нужди, както и с използването на ежеседмичния отход на трудещите се, включително и по линията на второто жилище (вила или къща на село), градовете все повече се превръщат в открити системи като места за труд, живеене и отход. В резултат на това в много отношения административните им граници придобиват условен характер.

Обявяването на нови градове и бързото нарастване на градското население в отделни територии на страната предизвиква струпване на население, наподобяващо по форма градска агломерация. Градски агломерации, схващани в класическата им форма като силно изявени съсредоточия на големи градски селища у нас няма. Формираните съсредоточия на селища около големите градове под формата на селища със силно изявени междуселищни функционални връзки по същество представляват локални селищни системи от зрял вид, по-точно подсистеми на интегрални социално-икономически микрорайони, или агломерирани тип ядра на селищни системи от по-висш ранг и не е нужно да им се прикачва името „градска“ или „селищна агломерация“.

Третият етап в градообразуването и развитието на българския град започва откъм средата на 70-те години. Той поставя началото на нов тип поселищни отношения, в основата на които залягат достиженията и изискванията на развития социализъм и преходът към комунистическо общество. Поради това сега за него може само да се говори като за предстоящ.

През този етап интензивният път на развитие на промишлеността постепенно ограничава преселническия поток от селото към града, а постигнатото много по-равномерно териториално разположение на промишлените предприятия и усъвършенстването на обществения транспорт осигуряват широк размах на ежедневните трудови миграции. Във връзка с това съвременните високи темпове на нарастване на градското население постепенно намаляват и затихват, а абсолютният и относителният дял на „скритите граждани“ в селата непрекъснато расте. Постепенното изравняване на

условията на работа, заплащането на труда и социалното осигуряване на селскостопанските труженици с тези на работниците и служителите и с по-нататъшното благоустрояване на селата за селското население се създават почти градски условия за живеене. Следователно във функционално отношение и по благоустрояване, а в редица случаи и по брой на жителите между града и селото става невъзможно да се поставя ясна граница и понятията „град“ и „село“ започват да губят специфичното си съдържание. От друга страна, отделният град постепенно ограничава монополното си положение на организатор и ръководител на цялостния стопански и културен живот на близко разположените до него села. В процеса на изграждането на по-съвършени форми на териториална организация на производството и с усъвършенствването на системата на общественото обслужване интеграцията между града и селото достига висока степен на развитие, а градът напълно излиза от административните си граници не само като място за производствена дейност, но и като място за бит и отдых на населението. В резултат на всичко това градовете заедно с гравитиращите към тях села прерастват в интегрирани по отношение на труд, бит и отдых селищни локализации, т. е. в селищни системи, формирани на основата на обективно съществуващи социално-икономически районни единици. В обсега на тези локализации намират право на съществуване и по-нататъшно развитие както големите, така и малките селища с благоприятно стопанско и природно-географско положение.

Хармоничното развитие на селищните системи ще осигурява най-благоприятни условия на труд, бит и отдых на населението. В по-далечно бъдеще те ще предоставят на всеки свой жител свободен избор на място за живеене съобразно неговите индивидуални желания, здравословно състояние, възрастови особености, характер и място на работа. Началото на тези селищни системи в България вече е регламентирано с Постановлението на ЦК на БКП и МС на НРБ от м. март 1977 г. по основните насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенствване на териториалното и селищното устройство на страната. Предстои обаче огромна научно-изследователска и експериментално-приложна работа, включително и в областта на селищната география, за довеждане докрай на партийните и правителствените решения за преустройство на селищната мрежа в хармонично развити селищни системи от различен йерархически порядък, обединени в Единната селищна система на страната.

ЛИТЕРАТУРА

Брой на населението по населени места — публикации на ГДС, ЦСУ, ДУИ за резултатите от преброяванията на населението в България през 1946, 1956, 1965 и 1975 години.

- Демографска статистика — ежегодни публикации на ЦСУ, С., 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967.
- Население — ежегодни публикации на ДУИ (ЦСУ), С., 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975.
- Несторенко, А. А. — Закономерности социално-економического развития города и деревни. Киев, 1975.
- Основни насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенствване на териториалното и селищното устройство на Народна република България, утвърдени на Пленума на ЦК на БКП, състоял се на 9 и 10 март 1977 г. Раб. дело, бр. 77 от 18 март 1977 г.
- Селищата в България до 2000 година, съвременни и бъдещи форми. БАН, С., 1976.
- Статистически годишник на НР България — ежегодници на ЦСУ за 1959—1975 години.
- Хорев, Б. С. — Проблемы городов, М., 1975.

GEOGRAPHICAL ASPECTS AND TENDENCIES IN TOWN FORMATION AND DEVELOPMENT IN BULGARIA

N. Michev

S u m m a r y

Three stages can be distinguished in the formation and development of modern towns in Bulgaria. The first began with the victory of socialist revolution (1944) and ended in the latter half of the 1950s. Although the town formation was very slow, the urban population in a few large and middle-sized towns increased considerably. What was specific for them was that they developed compactly within their administrative boundaries.

The second stage dated from the beginning of the 1960s to the first half of the 1970s. It was typical for its unprecedented high rates of town formation and urban population growth. New towns emerged not so much on the basis of the existing socio-economic structure as on the potential one. Spatially deconcentrated towns, i. e. towns which extended beyond their administrative boundaries with respect to places of residence, work and recreation, became a specific feature of urbanisation. They were nuclei of the future urban agglomerations.

The third stage, which is still in progress, covered the period since the mid-1970s. It brought to existence a new type of settlement forms, the settlement systems, which were considered as subsystems of integral socio-economic regions, differently ranked.